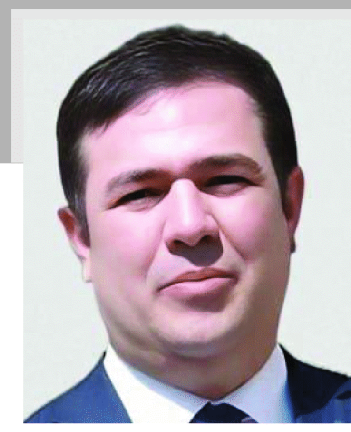

Türküstan

www.turkustan.az

TALEH CƏFƏROV
ADPU-nun Ümumi Tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının dosent əvəzi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Dünya sivilizasiyaları tarixinin silinməz izlər buraxan millətlərindən biri də təbii ki, qədim türklərdir. Qədim türklərin təşəkkül tapdığı, formalaşdığı, eyni zamanda ilkin vətəni ilə bağlı indiyədək 10-dan artıq müxtəlif nəzəriyyələr (Altay, İdil-Ural, Urmu, Şimali Qafqaz, Ön Asiya, Anadolu, Şimali Qara dəniz sahilli ərazilər –Atalkuz və s.) mövcuddur. Bunlara misal olaraq, XVIII–XIX əsrlərdə çarizm tərəfindən ortalığa atılan, "Avropa mərkəzçilər"ın daha çox müdafiə etdiyi və türklərin yarandığı ərazilərin istiqamətini Sayan-Altay dağları ərazilərinə lokalizə edən "Altay dilləri ailəsi" nəzəriyyəsini qeyd etmək olar. İsbat olunmayan bu nəzəriyyəyə görə, guya türklər monqol və tunquz-mancur xalqları ilə qohumdur və onlar nə vaxtsa, Altay dil ailəsi adlanan protoaltay dili parçalanandan sonra bir-birindən ayrılmışdır. Guya türklər Altaydakı monqolooid qohumlarından ayrılıb, qərb ölkələrinə köçmüşlər. Həmçinin, bu nəzəriyyənin qatı tərəfdarları güman edirlər ki, erkən/prototürklər Altay, Cənubi Sibir, Baykal ətrafı ərazilərdə, Tanrı dağlarının ətəklərində təşəkkül tapmış, iqtisadi, sosial və siyasi səbəblərdən müxtəlif ətraf ərazilərə yayılmışlar. Yetmiş ilə yaxın mövcud olan sovetlər birliyində "Altay" nəzəriyyəsinin əsas ideoloqları belə hesab edirdilər ki, monqol-tunqus tayfaları ilə bir qoldan olan türklər Altay coğrafiyasında təşəkkül tapıb formalaşmış, IV–VI əsrlərdə isə "xalqların böyük köçü" nəticəsində şərqdən qərbə kütləvi axınlar etmişlər.

"Altay" nəzəriyyəsinin müdafiəçilərindən olan türk tarixçisi B.Ögəl Afanasyev mədəniyyətinin sahiblərinin ağ irqə mənsubluğunu nəzərə alaraq Altay türklərin ilkin vətəni hesab edir. Digər türk tarixçisi Gömeç Selenqa və Orxon hövzələ-rini türkün ilkin vətəni, formalaşdığı ərazilər hesab edir. Toğan da Nemethin fikirləri ilə hesablaşaraq Tanrı dağları ilə Aral gölü arasındakı düzənliyi türklərin ata yurdu hesab edir. Nemeth ilə hesablaşan digər tədqiqatçı Rasonyi də türkün ata yurdunun Mərkəzi Asiya bozqırının şimal hissələri olduğunu güman edir.

Erkən türklərin ilkin vətəni ilə bağlı ortaya atılmış nəzəriyyələrdən biri də İdil-Ural nəzəriyyəsidir. Bir qrup türkoloq alimlər –Y.Nemeth, A.Zayonçkovskiy, M.Şirəliyev, K.T.Laypanov,

şafı eyni vaxtda təşəkkül tapmış, 500-600 il ərzində geniş bir bölgəyə yayılmışdır. Bu miqrasiyaların coğrafiyası şərqdə Baykal arxasına və Mancuriya-ya, qərbdə Dünay və Karpatlara, cənubda Ön Asiyaya, qıyası Baykal arxasından Dunaya, Uraldan Şumer elinə, Suriya və bugünkü Türkiyəyə qədər əhatə etmişdir.

İdil-Ural nəzəriyyəsinin tərəfdarları ən qədim türkcənin və türklüyün Avrasiyanın xeyli qərbində Cənubi Ural ərazisində ortaya çıxdığını güman edirlər. Bu bölgənin birinci mərhələdəki sakinləri Altaylara doğru gedən

"uddu". Müəllifin fikrincə, Türk və As xalqlarının Qərbdən Şərqə köçü istisna olmaqla, tarixdəki bütün köçlər şərqdən qərb olmuşdur. Tarixi dövərlərdə şərqdən Avropaya gedən topluluqlar istisnasız eyni şeyi etmişlər. İskit/sakalar, sarmatlar, yazıqlar, hunlar, avarlar, bulqarlar, macarlar, peçeneqlər, oğuzlar və qıpçaqlar Qara dənizin şimalına hakim olurlar, oradan da Aşağı Dunaydan cənuba enməyə çalışırlar, ancaq ilk imkanda macar ovalığına çatmağa çalışırdılar.

Prototürklərin ilkin vətəni ilə bağlı ortaya atılmış başlıca,

rafı, Şərqi Anadolu və Şimali Qafqazda olduğunu güman edirlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının müdafiə etdiyi əsas müddəə ondan ibarətdir ki, bölgə şimal-cənub, şərq-qərb istiqamətlərində başlıca qovşaq rolunu oynamış, torpaq son dərəcə meşə, çöllük ərazilərlə bol olmuş, xüsusilə kurqan mədəniyyətinin yüksəlişi və yayılması daha çox bu ərazilərdə nəzərə çarpmışdır. Həmçinin ərazidə təbii faydalı qazıntı yataqlarının zənginliyi, metala daha çox rast gəlinməsi ərazinin əhali tərəfindən daha erkən mənimsənilməsinə və bura-

Türklərin ilkin vətəni problemi

İ.M.Miziyev, O.Karatay və başqaları prototürklərin ilkin vətəni kimi bu coğrafi ərazinin ola bilməyəcəyini qəbul edir və bu fikri müdafiə edirlər. Xüsusilə, Laypanov və Miziyev e. ə. IV–III minilliklərdə Asiya və Avropanın bir çox bölgələrinə köç edərək yayılmış olduqları İdil-Ural bölgəsini bozqır və bozqır-orman ərazisi kimi daha məhsuldar hesab edir, buralarda sakin olan etnosların sürətli inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə əlverişli şərait yaratdığını qeyd edir. Burada ev heyvanlarının yaşaması üçün vacib olan meşə təbəqəsi, balıqçılıq üçün çay və göllər, eləcə də zəngin faydalı qazıntı yataqları mövcud idi. Altay, Cənubi Sibir, Qafqaz qurşağı (Kubanın yuxarı hissəsində Qaraçay Kuban mədəni) ilk mədəni mərkəzlərindən birinə çevrildi. Bu bölgə Uralın və ona bitişik rayonların iqtisadi inkişafında böyük rol oynadı. Həmçinin burada qədim türklər, finuqorlar və digər etnoslar bir-birlərinə qarışmışdır. İdil-Ural bölgəsi Asiya ilə Avropanın, Şimali Qafqaz ilə Ön Asiya və Şərqi Avropa arasında qovşaq olduğu üçün əhalinin sürətli hərəkəti, məskunlaşması və qaynayıb-qarışması baxımından əlverişli hesab olunur. Mezolit və Neolit dövrlərində bölgədə daha sıx əhali təbəqəsi müşahidə olunmuşdur. E. ə. IV minilliyin sonlarında İdil-Ural bölgəsində etnik proseslərin sürətlənməsi ilə kurqan mədəniyyətlərinin (Afanasyev, Andronovo, Sintaşta) inki-

Afanasyev ilə Cənubi Sibir qurşağını tutan sonrakı türklərin ataları olmuşdurlarsa, ikinci mərhələdə də Andronovo ilə cənub və cənub-şərqi yayılaraq indiki Türkmənistan xaric bütün Mərkəzi Asiya bozqırlarının sakinləri olmuşlar. Birinci mərhələnin yerli sakinləri qərb türklüyünü, ikinci mərhələnin sakinləri isə şərq türklüyünü təmsil edirdilər. Şərq türklüyü qonşu Çin və monqol irqləri ilə qaynayıb-qarışaraq dəyişsə də, qərb türklüyü o qədər də dəyişməmişdir. Türklərdə Avropa genlə-

tutarlı nəzəriyyələrdən biri də "Urmu" nəzəriyyəsidir. "Urmu" nəzəriyyəsinin, yeni türklərin ilkin vətəninin Ön Asiya, Urmiya gölü ətrafı, Güney Azərbaycan olmasının müəllifi Firudin Ağasıoğluna görə, "türk" adının ilk forması e.ə. III–II minilliklərdə burada meydana çıxmış, ilk böyük türk imperiyası Qut Eli də Azərbaycanda yaranmışdır. Onun fikrincə, türklərin ilkin vətəni Ön Asiya, o cümlədən Güney Azərbaycan ətrafı ərazilər, atayurdları isə Anadolu, Mərkəzi Asiya, Şimali Qafqaz, Qara dənizin şimal

ya digər ərazilərdən əhali axınına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanın qədimdən türklərin vətəni, Urmiya gölünün cənub və cənub-şərqinin prototürklərin ilkin məskəni, hətta e.ə. III minilliyin I yansında bu ərazilərdə Aratta ölkəsinin mövcud olmasını iddia edən görkəmli alimlərimizdən biri də Yusif Yusifov idi. O, qədim Urartu mənəblərinə istinad edərək ən qədim Azərbaycan dövlətinin "Aratta" olduğunu, lakin sonrakı dövrlərdə bu adın dəyişikliyə uğrayaraq "Alatey", "Alatau" kimi formalara

İdil-Ural nəzəriyyəsinin tərəfdarları ən qədim türkcənin və türklüyün Avrasiyanın xeyli qərbində Cənubi Ural ərazisində ortaya çıxdığını güman edirlər. Bu bölgənin birinci mərhələdəki sakinləri Altaylara doğru gedən Afanasyev ilə Cənubi Sibir qurşağını tutan sonrakı türklərin ataları olmuşdurlarsa, ikinci mərhələdə də Andronovo ilə cənub və cənub-şərqi yayılaraq indiki Türkmənistan xaric bütün Mərkəzi Asiya bozqırlarının sakinləri olmuşlar. Birinci mərhələnin yerli sakinləri qərb türklüyünü, ikinci mərhələnin sakinləri isə şərq türklüyünü təmsil edirdilər. Şərq türklüyü qonşu Çin və monqol irqləri ilə qaynayıb-qarışaraq dəyişsə də, qərb türklüyü o qədər də dəyişməmişdir. Türklərdə Avropa genlərinin çoxluğu özünü göstərir və qeyd etdiyimiz kimi, türklərin Qərbi Avrasiya mənşəli olduğunu ortaya çıxarır...

rinin çoxluğu özünü göstərir və qeyd etdiyimiz kimi, türklərin Qərbi Avrasiya mənşəli olduğunu ortaya çıxarır.

O.Karataya görə "r" hərfi ilə danışan türklər qərb türklüyünə, "z" hərfi ilə danışan türklər isə Şərq türklüyünə aid edilirdi. "Z" ilə danışan türklər "r" ilə danışan türkləri, çuvaşlar istisna olmaqla

sahilləri, Altay və digər coğrafiyalar olmuşdur. Firudin Ağasıoğlu ilə yanaşı, bu fikrin tərəfdarlarının sayı son dövrlər sürətlə artmaqdadır. Z.M.Bünyadov, M.İsmayıl, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, Z.M.Yampolskiy, T.Hacıyev, Y.Mahmudov, S.Əliyev və digərləri başlıca olaraq türkün ilkin vətəni Ön Asiya, Urmiya gölü ə-

düşdüyünü və qədim türk dilində "dağ silsiləsi" mənasını ifadə etdiyini qeyd edir. O, bu coğrafiyanın yerli əhəlinin prototürklərin olmasına əsas sübutlardan biri kimi e.ə. III–II minilliklərdə burada yaşayan truckulları, "Turuk-kum" ölkəsinə göstərmişdir.

(ardı gələn sayımızda)

Oxu, oxut, abunə ol!